

PAUL VERHAEGHE: ‘WE ZIJN SOCIALE DIEREN, WE HEBBEN DE ANDER NODIG’

Tekst: Eduard van Scheltinga Foto: Nynke Vissia

De neoliberale maatschappij maakt ons ziek, betoogt de Belgische klinisch psycholoog en psychoanalyticus Paul Verhaeghe. Op ons werk worden we als concurrenten tegen elkaar opgezet; dat nemen we mee naar huis. Daardoor verdwijnt onze onderlinge verbondenheid, wat gevolgen heeft voor de gezondheid.

Paul Verhaeghe deed onderzoek naar de samenhang tussen neoliberalisme en psychische aandoeningen. Wie we zijn ontleen we aan onze omgeving. Een andere economie zou ons daarom erg goed doen, zo kunnen we stellen op grond van zijn studies. Een goede reden om met hem te gaan praten over zijn diagnose van onze samenleving.

› **Wat doet flexibilisering met mensen?**

‘Flexibilisering is een verbloemde uitdrukking om aan te geven dat bazen kunnen beslissen over wanneer ze iemand nodig hebben, hoe lang ze iemand nodig hebben, waarvoor ze iemand nodig hebben – om vervolgens te zeggen: ‘Dank u wel en tot de volgende keer.’ Flexibilisering is een mooi woord om aan te duiden dat mensen te verbruiken grondstof zijn. Dit geeft ons een enorme onzekerheid. Het bevordert in eerste instantie angst. De angst van: heb ik volgende maand nog een baan? Hoe lang zal ik in dit bedrijf kunnen werken? Heb ik wel zicht op een goede zorgverzekering? Dat zit er ook aan te komen als we het Amerikaanse marktmodel voor de zorg nog verder volgen. De stap van angst naar depressie is niet zo groot.

Sinds de jaren tachtig is er dan ook in versneld tempo een verandering in de veelvoorkomende psychische aandoeningen. Met de opkomst van het neoliberalisme zien we vooral veel persoonlijkheidsstoornissen in combinatie met angst en depressie.’

› **Wat waren voor het neoliberalisme dan veelvoorkomende psychische aandoeningen?**

‘Bij het maatschappijmodel dat we tot pakweg de jaren zeventig hadden, was er vooral sprake van neurosen. Dat kwam voort uit het permanent onderdrukken van verlangens, wat van je geëist werd door de strikte normen van het maatschappijmodel.’

› **Heeft stress een rol in de veelvoorkomende ziekten die we onder het neoliberalisme zien?**

Paul Verhaeghe is als hoogleraar Psychoanalyse en Klinische Psychologie verbonden aan de Universiteit van Gent. In 2012 brak Verhaeghe bij het grote publiek door met zijn boek *Identiteit*. Daarin beschrijft hij hoe neoliberale ideologie de sociale aard van mensen onderdrukt en egoïsme aanwakkert. In 2015 verscheen zijn boek *Autoriteit*. Een studie naar het verval van traditionele autoriteit, waarbij macht voor autoriteit in de plaats komt.

‘Vrijwel elke ziekte kan het gevolg zijn van stress, van lage rugpijn tot een psychiatrische stoornis. Het medisch mechanisme daarvoor snappen we vrij goed. Stress is de reactie van ons lichaam op een bedreiging. Die bedreiging kan fysiek zijn, zoals de hond die mensen aanvalt. Maar kan ook veel vager zijn: de werkomgeving die zodanig veeleisend is dat we er niet aan kunnen voldoen. De lichamelijke reactie op de bedreiging is het verhogen van bepaalde hormonen: cortisol en adrenaline. Dat is een gezonde reactie, want het stelt ons in staat tot een vechtende of een vluchtende reactie: *fight or flight*. Het probleem is dat de oorzaken van stress, zeker de sociaaleconomische factoren, niet weggaan. Het cortisol- en adrenalineniveau blijft daardoor chronisch hoog. Daardoor wordt onze immuniteit en weerstand minder en zijn we vatbaarder voor allerlei infectieziekten. We worden dus

'Alle mensen die buiten de boot vallen zijn maar afval'

inderdaad ziek van stress, maar die ziekte kan allerlei vormen aannemen. De verhoogde cortisol- en adrenalineniveaus komen neer op een alarmfase van het lichaam. Daarbij moet je je voorstellen dat alle systemen in het rood staan tot er ergens een zekering doorbrandt. Dat kan overal gebeuren.’

› Wat zegt de wijze waarop psychische aandoeningen behandeld worden over onze samenleving?

‘Steeds meer heerst de overtuiging dat psychische en psychiatrische aandoeningen te maken hebben met hersenafwijkingen die een genetische basis hebben. Daar is wetenschappelijk gezien geen enkel bewijs voor, dat zegt de psychiatrie zelf. Tegelijkertijd gaat men ervan uit dat de behandeling gericht moet zijn op de individuele patiënt. Want het is de individuele patiënt die een hersenafwijking heeft opgelopen. Dat vind ik nogal een dramatische ontwikkeling. Het is namelijk vrij duidelijk dat de stijging in persoonlijkheidsstoornissen te maken heeft met veranderingen in de samenleving. Dus moeten we de patiënten niet alleen als individuen beschouwen, maar ook als onderdeel van een groep.’

› Als we onze samenleving anders inrichten en mensen minder in onzekerheid duwen, zouden we dan een verandering in de veelvoorkomende ziekten zien?

‘Zonder twijfel. Dat weten we op grond van onderzoek. Geef mensen meer autonomie op de werkvloer, laat ze zelf over een aantal dingen beslissen, ga meer in de richting van horizontale netwerken van coöperatieven en je ziet twee dingen. In de eerste plaats dat de arbeidstevredenheid toeneemt en ten tweede dat het bedrijf meer winst maakt.’

› In uw boek *Identiteit* noemt u het neoliberalisme de nieuwste mutatie van het sociaaldarwinisme. Wat hebben die twee met elkaar te maken?

‘In het neoliberalisme worden twee correcte beschrijvingen van de mens omgebogen tot iets wat op zijn zachtst gezegd bedenkelijk en zelfs bedreigend is. Het eerste kenmerk is de maakbaarheid van de mens. Wij zijn zeer sterk maakbaar, omdat we een ontzettend groot aanpassingsvermogen hebben. Wat hebben neoliberalen daarvan gemaakt? Als de mens maakbaar is, dan moet iedereen het kunnen maken. Dan is iedereen auteur van zijn eigen succes of mislukking. Dus als je het niet maakt, is het je eigen schuld. Dan heb je foute keuzes gemaakt of heb je niet genoeg je best gedaan. Bovendien wordt in het neoliberalisme de maakbaarheid uitsluitend professioneel economisch bekeken. Het volstaat niet dat je een goede musicus wordt, je moet er ook heel veel geld mee verdienen. Anders telt het niet mee. De tweede beschrijving is dat de mens een hypercompetitief wezen is. De mens gaat voortdurend in competitie met anderen. Ook dat is juist. We behoren tot de sociale zoogdieren en die zijn competitief. Maar de fout van het neoliberale model is dat ze dit reduceert tot hét kenmerk van de mens. Ze negeert dat we ook sociale zoogdieren zijn en een hoge mate van groepsfunctioneren en solidariteit in ons hebben.’

Het sociaaldarwinistische van het neoliberalisme zit in het combineren van die twee beschrijvingen: de maakbaarheid in de betekenis van het moeten maken en het hypercompetitieve. Volgens neoliberalen is het een natuurlijk gegeven dat degene die in de maatschappelijke competitie boven komt drijven de beste is. Een soort *survival of the strongest*, waarbij de sterkste degene met het meeste geld is. Zij stellen dat dit is goed voor de samenleving. We zouden dan betere diensten en producten krijgen. Alle mensen die buiten de boot vallen – dat wordt dan wat minder luid gezegd – zijn eigenlijk maar afval. Die zouden het in de natuurlijke strijd toch niet gehaald hebben. Wetenschappelijk gezien is dat onzin.

Als je naar Darwin kijkt, gaat het niet over de *survival of the strongest*, zoals in het neoliberale model, maar over *survival of the fittest*. Dat wil zeggen: zij die zich het beste kunnen aanpassen. Het sociaaldarwinisme kwam voor het eerst op begin vorige eeuw, met als culminatiepunt de nazi's en de rassentheorie. Het verschijnt nu opnieuw. Maar men let wel op om die term te gebruiken, want men weet dat die term taboe is.'

› **Wat is het verschil tussen autoriteit en macht?**

'Hiervoor heb ik inspiratie opgedaan bij de Duitse filosofe Hannah Arendt. De functie van macht en autoriteit is het regelen van de sociale verhoudingen tussen mensen. Als die verhoudingen geregeld worden op grond van autoriteit – dit komt misschien wat verrassend over – dan komen ze op vrijwillige basis tot stand. Als ze geregeld worden op grond van macht,

mensen die in die ideologie geloven en zich erachter scharen. Ik denk ook dat dit voor de oorspronkelijke bedenkers het geval was. Het huidige neoliberalisme dient zich echter niet meer aan als ideologie, maar als realiteit. *Get real*, de mens zit nu eenmaal zo in elkaar, wordt er gezegd. Daarbij is geen sprake van zinverlening en dat leidt tot cynisme of een burn-out.'

› **Neoliberalisme brengt voor velen bestaansonzekerheid. Wat doet het met de samenleving als zoveel mensen onzeker van hun bestaan zijn?**

'Dat is een pijnlijk verhaal. De beroemde uitspraak van Margaret Thatcher is profetisch geworden. Ze zei: *'There is no such thing as society, there are only individuals'*. Doordat het neoliberalisme de realiteit gedurende een aantal decennia bepaald heeft, is die uitspraak ook werkelijkheid geworden. Wij zijn eigenlijk een verzameling individuen die voortdurend met elkaar moeten concurreren. Daardoor wordt het natuurlijke sociaal netwerk vernietigd. Een van de belangrijkste problemen vandaag de dag is dat mensen zich erg eenzaam voelen. Dan heb ik het niet over mensen die nauwelijks sociaal contact hebben. Dan heb ik het over mensen die een gezin hebben, of een druk sociaal leven, maar zich wel ontzettend eenzaam voelen. Zij kunnen de ander niet vertrouwen. Dat komt omdat ze voortdurend moeten concurreren met die ander. De verbondenheid wordt stuk gemaakt. Maar we zijn sociale dieren, we hebben de ander juist nodig.

Je ziet dat er een enorme verruwing is gekomen in de onderlinge verhoudingen en een forse stijging van het wantrouwen in elkaar. Dat heeft ook te maken met het verdwijnen van de traditionele autoriteit. De reactie daarop is een toename van de regelgeving. Hoe minder autoriteit, hoe meer behoefte aan regels, hoe groter het wantrouwen. Het is echter geen goed idee om een maatschappij te baseren op sociale angst. De uitdaging waar wij voor staan is om na te denken over een nieuwe basis voor autoriteit en over hoe die kan functioneren.'

'De verbondenheid wordt stuk gemaakt'

› **Welk gedrag moedigt een neoliberale samenleving in mensen aan?**

'Het hypercompetitieve. Je moet steeds concurreren met anderen, maar ook met jezelf, met je eigen ideaalbeeld. Het is wel een heel arm ideaalbeeld, dat afhangt van succes dat alleen in kwantitatieve termen wordt uitgedrukt. Bij een universiteit zoveel publicaties, op Facebook zoveel *likes*, altijd meer van hetzelfde. Daardoor krijgen we een ontzettende versnelling, maar geen fundamentele verandering. Dat zie je ook op politiek niveau. Om de zoveel tijd krijgen we wel nieuwe regeringen, maar of deze het accent wat linkser of wat rechtser leggen, ze doen exact hetzelfde. Ze laten zich door multinationals tegen andere landen uitspelen. Regeringen zijn alleen maar bezig met het verstevigen van de concurrentiepositie van hun land, door bijvoorbeeld telkens weer de vennootschapsbelasting te verlagen.'

› **U stelt in uw boek *Autoriteit* dat het dwingende effect van neoliberale normen en waarden vooral met macht te maken heeft en niet zozeer met autoriteit. Wat bedoelt u daarmee?**

'Neoliberalisme presenteert zich niet meer als ideologie. Het presenteert zich als realiteit. *There is no alternative*, wordt er gezegd. Als je niet wilt volgen, dan hang je. Zo worden neoliberale normen en waarden opgelegd. Dat is geen vrijwillige onderwerping op basis van autoriteit, dat is pure macht.'

is het op basis van gedwongen onderwerping.

Als het gaat om autoriteit, heeft iemand gezegd over iemand anders op grond van een derde externe bron. Autoriteit heeft dus een driedelige structuur. Een groep mensen waarin de verhoudingen zijn geregeld op grond van autoriteit, erkent gezamenlijk iets dat buiten hen ligt. Dat is een verhaal waar ze geloof aan hechten en zin aan ontnemen. Dat kan religie zijn, maar het is ook vaak een ideologie. Op grond daarvan kan de groep iemand autoriteit toekennen. We zijn dan bereid om ons min of meer vrijwillig te onderwerpen aan de gewoontes en regels die in dat systeem zitten. Macht is veel eenvoudiger. Macht is gewoon dat de een (financieel) sterker is dan de ander, waardoor de ander naar de pijpen van de een moet dansen. Dat is de wijze waarop het neoliberalisme zich aandient. Dat heeft niets te maken met zinverlening.'

› **Kan neoliberalisme wel zin verlenen aan mensen?**

'Het essentiële van zinverlening is dat je minstens met drie moet zijn. Als je met z'n drieën een gemeenschappelijk project opzet of een gemeenschappelijk ideaal hebt, kun je daar zin aan ontnemen. Maar het neoliberalisme zet ons allemaal tegen elkaar op als concurrenten. Dan wordt het zeer moeilijk om met z'n drieën samen te komen voor een gemeenschappelijk project. Je kunt niet uit alleen jezelf zinverlening halen. Dat is waanzin. Het neoliberale als ideologie kan inderdaad wel zin verlenen, voor de